उपरेता भवःकालो वामदेवो धृतव्रतः" भाग० ३,१२,१० ।

ऋतनि त्रि० ऋतं जलं यज्ञं वा नयति नी+क्विप् वेदे नि० ह्रस्वः । आदित्ये तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यज्ञप्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । "यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाशः" ऋ० २,२७,१२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।

ऋतपर्ण सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । "भगीरथसुतो राजा" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्यासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽयं राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतश्चासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः" हरिवं० १६ अ० । तस्य च नलेन सख्यमक्षहृदयज्ञत्वञ्च भा० व० ७२ अ० दर्शितं यथा "एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद वने राजन् ! फलवन्तं विभीतकम् । तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । मनामि सूत ! पश्य त्वं सङ्ख्याने परमं बलम् । सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ! । पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् । एकमत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः । प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिनाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च । ततो रथमवस्थाप्य राजान बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् ! कत्थसे शत्रुकर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् । अथात्र गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता । प्रत्यक्षं ते महाराज ! शातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा । सङ्ख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ! । मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः । प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेय ! सारथिः । अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ! । त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भा हयकोविद ! । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ! । विदर्भां यदि यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे । अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भां यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम । अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् । ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च । अत्यद्भुतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ! । तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः । विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां सङ्ख्याने च विशारदम् । बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ । ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ! " । नलस्य बाहुकच्छद्मरूपतामुपवर्ण्य अन्त, उक्तं यथा "ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् । दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् । स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः ! । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत । कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि कानिचित् । मया कृतान्यकार्य्याकि तानि त्वं क्षन्तुममर्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव । पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप ! । अत ऊर्द्धन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् ! यथा तव गृहे सदा । इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाहर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा । गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् ! भाङ्गासुरिर्नृपः ! । निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाक्षहृदयं नृप ! " । भा० व० ७५ अ० । "कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" भा० "ऋतपर्णमादृतम्" नैष० ।

ऋतपेय पु० ऋतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । १एकाहे २यागभेदे । "यः कामयेत नैःष्णिह्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत" आ० श्रौ० ९,७,२५ । "निःस्नेहस्य भावो नैःष्णिह्यम् यः पाप्मनो नैःष्णिह्यमियां गच्छेयमिति कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत अल्पमपि